

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 4, No.41, Winter 2023, pp. 91-120

Received: 25/12/2022 Accepted: 28/02/2023

Ritual Literature in the Poetic Verses of the Urdu Poet Iftikhar Arif

Ambreen Ashraf

Ph. D. Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanity, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
mbreenashraf@gmail.com

Kazem Dezfoulian *

Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanity, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
K_dezfoulian@sbu.ac.ir

Sayyed Mahdi Tabatabaei

Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanity, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran
m_tabatabaei@sbu.ac.ir

Abstract

Denomination and ritual are subjects that have fascinated writers all around the world for many years. The denomination is a wide-ranging topic that cannot be included in concise books or writings. Poets, especially Urdu poets, express specific beliefs toward their denomination, ritual, and religious leaders. Denomination and ritual are involved effectively in human life and are evident in his speech and writing. The present study investigates the concerns and interests of the Urdu poet Iftikhar Arif. It studies his denomination and understanding and the influence of Islamic leaders. He has been able to take his name and his poems to the top of the literary sky in religious literature. His poems are full of a deep understanding of Islam, love for the Prophet (PBUH) of Islam, and his household. It can be said that he has a sufficient understanding of religion and has expressed the issues of the present age in the context of religion.

*Corresponding author

Ashraf, A., Dezfoulian, K., & Tabatabaei, S. M. (2023). Research of literature of religion in the poetic verses of urdu poet, Iftikhar Arif. *Literary Arts*, 14(2), 91-120.

2322-3448 / © 2023

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/liar.2023.136040.2211>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.4.6.8>

Introduction

Ritual literature is not apart from other common literature in the Persian language in terms of its verbal structure and appearance and the use of various styles, artistic techniques, and verbal and spiritual arrays. What distinguishes ritual literature is its spiritual form and content. Any prose text or verse that is influenced by the speech of *the Holy Quran*, the history of Islam and religious leaders, the speech of Imam Ali (AS) in *Nahj al-Balagha*, and prayers such as *Sahifa Sajjadiyyah* is placed in the realm of ritual literature.

Ritual literature has been included in human institutions since the beginning of creation. It includes prayers to God, prayers and praises of religious and scholastic elders, the mourning of elders, local and religious rites, asking for rain, morals and education, waiting for relief and opening in religious and worldly matters, as well as verses that are full of Quranic teachings, school subjects, religious and divine teachings. Poets, by taking inspiration from the school of revelation and heavenly orders, have been able to create works in the field of Persian thought and literature and present them to the scientific and literary society (Ramadhan Khani, 2015).

Materials and Methods

The present descriptive-analytical research used printed books and online materials about poets' life and works. Iftikhar Arif and his poems have always been the focus of discussions and critics, and many articles have been written about his theories and thoughts. Studying his works is the basis of this research, but so far, a review of ritual literature in the poems of Iftikhar Arif has not been written in the Persian language. In this study, an attempt has been made to examine the topics and content of religious literature, the influence of the poet on Islam, and the life of the pioneers of Islam. Since the poems by Iftikhar Arif have religious and ritual content and themes and have not yet been translated into Persian, in presenting examples of his works, translation and then collecting examples are used.

Research Findings

In the present study, we came to the conclusion that Islamic history, the forerunners of Islam, *the Quran*, and Hadith had a vast impact on the poet. The main topics we found in the verses are Prophet Mohammad (PBUH), the tragedy of Karbala, and the message and the impact of Karbala. Further, we see that the poet used the sayings of Imam Ali (AS), especially from *Nahj al-Balagha*.

Prophet Mohammad (PBUH) is an eternal character of the religion of Islam and humanity. The characters of Imam Ali and Imam Hussain (AS) are also the topics mentioned in Iftikhar's poetry. Iftikhar Arif has beautiful poems praising the Prophet of Islam (PBUH), the Prophet's city, the importance of sending greetings and the desire to visit the Prophet's city and important events such as the ascension and migration of the Prophet. Moreover, the shining face of Imam Ali (AS) and his importance in Islam is the main part of the verses of the poet in the form of the one who gave life to the lifeless body of Islam.

Discussion of Results and Conclusion

Based on the results, we conclude that the poet has his own opinion in the field of religion and wrote poems in this regard, the language of which is simple and easy to understand for the general public. The poet has been able to attract the reader's attention with his new and fresh combinations and terms and the use of different topics in his poems. He has always been able to express long themes with the power of reciting poetry and his complete mastery of literary presentations using a minimum of words and without making his compositions long. In a verse or in short order, he has been able to express vast and extensive topics in one place with the simplicity of expression and fluency of words. Religious topics are mentioned in the poet's poems and the poet has been able to use religious topics not only to express religion but also to portray the situation of his society and the solution to the problems and oppression in religious messages, especially in the events of Karbala. The poet's imitation of the Karbala event and the bravery of the faithful companions of Ahl al-Bayt and the Prophet's family is very clear.

Keywords: Ritual Literature, Poetry of Ashura, Iftikhar Arif, Urdu Poetry.

References

- Abu-Mikhnaf, L. Y. (2015). *Waqat al-taff (the event of taff)*. (n.p): Islamic Publishing Institute.
- Akhtar, A., & Parvin, N. (2009). *Mutalia-e khusousi-e tarikh-e jadid-e adabiyat-e Urdu (study of specific history of modern urdu literature)*. Patna: Javed Book Center.
- Akhtar, S. (1983). *Urdu adab ki mukhtasartarin tarikh (brief history of urdu literature)*. Lahore: Urdu Bazar, Sange Meel Publication.
- Arif, I. (1974). *Mehr-e do nim (two and a half stamp)*. Karachi: Maktabah Daniyal.
- Arif, I. (1984). *Harf-e baryab (the word of the associate)*. Karachi: Maktabah Daniyal.
- Arif, I. (2004a). *Jahan-e Maloom (the known universe)*. Karachi: Maktabah Daniyal.
- Arif, I. (2004b). *Shehr-e elm key darwazeh par (at the gate of city of knowledge)*. Karachi: Maktabah Daniyal.
- Arif, I. (2011). *Ketab-e del va dunya (the book of heart and world)*. Karachi: Zaki Sons Printers.
- Arif, I. (2021). *Bagh-e gul-e surkh (the rose garden)*. Karachi: Khori Noorani, Maqsood Press.
- Bareilvi, I. (1977). *Tarikh-e adabiyat-e musalmanan-e Pakistan va Hind (history of literature of Muslims of Pakistan and India)*. Lahore: Habib Press.
- Bayat, A. (2015). *Panjereh-i be samt-e bagh-e gumshudeh (a window to the missing garden)*. Tehran: Sales Publication.
- Dargahi, H. (1990). *Shouresh dar khalq-e alam (rebellion in the creation of the world)*. Fourth Edition. Tehran: Pazhang Publication.
- Majid, Sh. (2004). *Jawaz e eftekhar (license of honor)*. Rawalpindi: Nawab Sons Publication.
- Mizan News Agency (Cultural Radio and Television) (n.d). *Momini Sharif*. News code: 229737, cultural group: <https://www.maizanonline.com/000xIR>.

- Raja, M. S. (2002). *Urdu adab ki justujou (quest of Urdu literature)*. Lahore: Urdu Pakistan Development Association .
- Ramezan Khani, D. (2015). *Tahlil-e ash'ar-e aini "Sayyid Hasan Hussaini" (analysis of ritual poems "Sayyid Hasan Hussaini")*. (n.p).
- Rezaei, M., & Rezaei Dayl, M. (2018). Adabiyate aeini (ritual literature). *International Multidisciplinary Journal of Pure Life*, 5(15), 11-26.
- Salmani, N., & Haddad, H. (2002). *Darbareh-e adabiyat va hunar-e dini (about literature and religious art)*. First Edition. Tehran: Institute of Religious Literature and Art.
- *The HolysQur'an*.
- Yazdan Manesh, W. (2016). *Nosarayan-e Urdu dar sadeh-e Bistum (neocomposers of Urdu in 20th century)*. Tehran: Ayandeh Danesh Publication.

بررسی ادبیات آیینی در سروده‌های شاعر اردو زبان، افتخار عارف

عبرین اشرف، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

mbreenashraf@gmail.com

کاظم دزفولیان*، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

K_dezfoulian@sbu.ac.ir

سید مهدی طباطبایی، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

m_tabatabaei@sbu.ac.ir

چکیده

مذهب و آیین موضوعی است که از دیرباز تاکنون نویسندگان جهان به آن توجه داشته‌اند. مذهب موضوع گسترده‌ای است و در چند کتاب و نوشته مختصر گنجانیده نمی‌شود. شاعران، به‌ویژه شاعران اردو زبان، عقیده خاصی درباره مذهب، آیین و پیشوایان دین خود دارند. آیین و مذهب در زندگی انسان تأثیر بسزایی دارد. انسانی که تحت تأثیر مذهب قرار می‌گیرد، هر گفتار و نوشتارش بیانگر این عقیده و تأثیر است. این پژوهش نیز با هدف نشان‌دادن اظهار علاقه افتخار عارف، شاعر اردو زبان، نسبت به مذهب و درک و تأثیرپذیری او از پیشوایان دین اسلام انجام شده است. افتخار عارف توانسته است در ادبیات آیینی، نام و شعرهای خود را به اوج آسمان ادبیات ببرد. شعرهای وی سرشار از فهم عمیق اسلام، عشق به پیامبر اسلام (ص) و اهل بیت است. از داده‌های به دست آمده جدول‌هایی ارائه شده است که نشان می‌دهد عارف فقط به مذهب از نظر دین و آیین توجه نداشته است؛ بلکه وی فهم کافی از دین دارد و موضوعات عصر حاضر را در گرو دین بیان می‌کند. در پژوهش حاضر از داده‌ها به این نتیجه رسیده‌ایم که موضوعات آیینی که توجه بیشتر شاعر را جلب کرده‌اند، عبارت است از: پیامبر اکرم (ص) و شوق رفتن به زیارت شهر پیامبر؛ کربلا و دلاوری‌های ابوالفضل العباس (ع) و حضرت زینب (س)؛ همچنین شاعر گفتارهای امام علی (ع) را در سروده‌های خود بیان کرده است. ذکر شهر پیامبر و سیره پیامبر در همه آثار شاعر بیش از ده درصد آمده است. ذکر کربلا و امام حسین (ع) نیز بیش از هشت درصد یا در بعضی آثارها بیش از ده درصد آمده است. از داده‌های ارائه شده می‌توان پی برد که بیشتر موضوعات آیینی در کتاب جهان معلوم و حرف باریاب است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به استخراج مفاهیم دینی و آیینی شعر وی پرداخته است.

* مسؤول مکاتبات

اشرف، عبرین، دزفولیان، کاظم، طباطبایی، سیدمهدی. (۱۴۰۱). بررسی ادبیات آیینی در سروده‌های شاعر اردو زبان، افتخار عارف. فنون ادبی، ۱۴ (۴) ۹۱-۱۲۰.

کلید واژه‌ها: ادبیات آیینی؛ قرآن؛ اهل‌بیت؛ پیغمبر اسلام؛ بانوان خاندان پیغمبر؛ افتخار عارف؛ ادبیات اردو

۱- مقدمه

«ادبیات آیینی از نظر ساختار لفظی و نمای بیرونی و به‌کارگرفتن انواع سبک‌ها، شگردهای هنری و آرایه‌های لفظی و معنوی، هیچ فرقی با سایر ادبیات رایج در زبان فارسی ندارد؛ و آنچه ادب آیینی را متمایز می‌سازد، شاکله معنوی و بار محتوای آن است. هر متن منثور و یا منظومی که از گفتار قرآن کریم، تاریخ اسلام و پیشوایان دینی، گفتار امام (ع) در نهج‌البلاغه و دعاهایی مانند صحیفه سجادیه تأثیر گرفته باشد، در قلمرو ادبیات آیینی قرار می‌گیرد. ادبیات آیینی به‌دلیل سروکار داشتن با باورها و اعتقادات مردم و همچنین جذابیت هنری، ارتباط عمیقی با اقشار گسترده‌ای از مردم برقرار می‌کند و نیز با توجه به بُعد هنری آن می‌تواند به‌عنوان ابزاری کارآمد و مؤثر در زمینه آموزش و ترویج مفاهیم به کار گرفته شود» (رضایی و رضایی‌دیل، ۱۳۹۷: ۲).

ادبیات آیینی حوزه گسترده‌ای از ادبیات را به خود اختصاص داده است و در کل جهان نمونه‌های از این قبیل با مذهب و باورهای دینی گره خورده است. پیروان هر مذهب برای بیان احساسات خود نسبت به مذهب، ادبیات را انتخاب کرده‌اند؛ چه شعر و چه نثر. اگر حرف از دین اسلام نیز در میان باشد، این موضوع بسیار گسترده است و حتی غیرمسلمانان نیز به آن توجه داشته‌اند؛ به‌گونه‌ای که در میان آثار پیروان مذهب هندو و مسیحیت و... نیز نوشته‌هایی با موضوع «اسلام» پیدا می‌شود. ادبیات آیینی یا همان سروده‌های مذهبی در مراسم دینی نیز کاربرد بسیاری دارد و شاعران هر دوره کوشیده‌اند با افکار لطیف خویش سروده‌هایی بگویند که حرف دل مردم را بیان کند. شعر در هر زمینه‌ای بیانگر احساسات درونی مردم است؛ به‌ویژه وقتی حرف از مذهب در میان باشد؛ مردم دل‌بسته مذهب هستند و کیفیت درونی خویش را در اشعار شاعران پیدا می‌کنند؛ به همین سبب شعرگفتن به‌ویژه شعر آیینی در دوره‌های مختلف بسیار رایج بوده است.

«ادبیات آیینی و یا در معنای عام آن ادبیات، از همان بدو خلقت در نهاد انسان قرار داده شده و این درون‌مایه‌ها عبارت‌اند از: مناجات با معبود، منقبت و مدح بزرگان دینی و علمی و... سوگواری‌های بزرگان، آیین‌های محلی، دینی و مذهبی، طلب باران، اخلاق و تربیت، انتظار فرج و گشایش در امور دین و دنیایی و همچنین ابیاتی که درون‌مایه آنها مشحون از آیات قرآنی، موضوعات مکتبی، تعالیم دینی و آموزه‌های الهی است. شاعرانی که با الهام‌گرفتن از مکتب وحی و دستورات آسمانی توانسته‌اند آثاری درخور، در عرصه اندیشه و ادب فارسی بیافرینند و به جامعه علمی و ادبی عرضه نمایند» (رمضانخانی، ۱۳۹۴: ۱).

۲- پیدایش زبان اردو

زبان اردو از بطن زبان هندی زاده شده است و از همان سرآغاز با زبان‌هایی مانند فارسی، عربی و ترکی درآمیخت. این زبان در سده بیستم اندک‌اندک هویت خود را یافت و اینک زبانی زنده در علم زبان‌شناسی شناخته می‌شود. نفوذ زبان و فرهنگ پارسی از زمان فرمانروایی «عادل شاه» (حک. ۱۴۹۰-۱۶۸۶ / ۸۷۶-۱۰۹۶ ق.) و «قطب شاهی» (حک. ۱۵۱۸-۱۶۸۷ / ۹۱۸-۱۰۹۸ ق.) در جنوب هند و فرمانروایان بابری (حک. ۱۵۲۶-۱۸۵۷ / ۹۳۳-۱۲۷۴ ق.) در شمال هند رو به گسترش نهاد. از سوی دیگر در زمان حکومت صفویان (حک. ۱۵۰۱-۱۷۲۲ / ۹۰۷-۱۱۳۵ ق.) در ایران، بسیاری از سرایندگان ایرانی به‌دلیل بی‌توجهی شاهان صفوی به شعر و ادب پارسی و در مقابل، استقبال «اکبر شاه» و فرزندانش از پارسی‌سرایان به شبه‌قاره هند گریختند؛ از جمله: فیضی، ملا عبدالقادر بدایونی، نقیب‌خان، امیر سینگ (سینگ‌ه)، ملا سعداله مسیح، سلیم تهرانی (درگذشته ۱۰۵۷ ق.)، عمادالدین اسدآبادی (درگذشته ۱۰۶۴ ق.)، حکیم رکن‌المسیح کاشانی (درگذشته ۱۰۶۶ ق.) و محمدباقر خرده‌کاشی (شاعر سده ۱۱ ق.). همچنین، پس از حمله اعراب، بسیاری از ایرانیان به هند پناه بردند که در آنجا ماندگار شدند

و زبان و آیین و فرهنگ ایرانیان را در جامعه پاریسیان پروراندند (یزدان‌منش، ۱۳۹۵: ۱۰).

پس از استقلال پاکستان هزاران داستان و شعر نوشته شد و دیگر اصناف سخن نیز گسترش یافت؛ ولی نوشته‌هایی که در دست داریم خیلی اندک است؛ به عبارت دیگر، می‌توان گفت از آن زمان آثاری ماندنی وجود ندارد (اختر، ۱۹۹۱: ۲۷۸). در این دوره بسیار به بحث نقد ادبی توجه شد. در مقایسه با شصت سال پیش، در حوزه ادبیات اردو و نقد ادبی بسیار کار شده است؛ اما در حوزه‌ها و مباحث دیگر پیشرفت خاصی دیده نمی‌شود (همان: ۲۷۹).

۳- ادبیات اردو

ادبیات اردو به‌طور رسمی از قرن هجدهم آغاز شد. با وجود اینکه شعر اردو در قرن‌های شانزدهم و هفدهم آغاز شد، آثار به‌جامانده از این دوره محدود است و نمی‌توان این دوره را یک دوره شکوفایی ادبی دانست؛ بنابراین، دوره‌ای که می‌شود آن را دوره کلاسیک نامید، از همان سده هجدهم آغاز شده است (رجا، ۲۰۰۳: ۴۱). دیگر انواع ادبی نیز در سال‌های بعد در ادبیات اردو پاکستان بسیار پیشرفت کرد؛ از جمله: داستان کوتاه، رمان، ادب زنان، افسانه، طنز و... در این میان، نهضت ترقی‌خواه که تأثیر آن بر ادب اردو دیده می‌شود، بیشتر بر نثر تأثیر گذاشت و در شعر چندان تأثیر خاصی نداشت. فقط شاعری به نام «فیض احمد» پرچم نهضت ترقی‌خواه را در شعر افراشته نگاه داشت (همان: ۵۶).

تقسیم هندوستان در سال ۱۹۴۷م. / ۱۳۲۶ ش. بر ادبیات اردو تأثیر بسزایی داشت. بعد از آزادی، نوع غزل بسیار پیشرفت کرد. هر شخصی که به شعر گفتن روی می‌آورد، از غزل‌گفتن آغاز می‌کرد و علتش این بود که شاعران موقعیت بهتری نسبت به قبل پیدا کردند. موضوعات غزل و اسلوب آن نیز گسترش یافت. رمان و داستان کوتاه، نقد و تحقیق نیز پیشرفت کرد (اختر، ۱۹۹۱: ۵۰-۵۱). ادب اردو بسیار تحت تأثیر آزادی از هند قرار گرفت و نسبت به قبل، در شیوه تفکر، تغییرات اساسی ایجاد شد؛ برای مثال، مردم به موضوعات جدید توجه کردند و تأثیرش بر ادب نیز چنان بود که شاعران و ادیبان کوشیدند در سخن و شعر و سرودهایشان از موضوعات تازه سخن بگویند (همان: ۵۵).

۴- جایگاه ادبیات آیینی در پاکستان

ادبیات آیینی در کشور پاکستان جایگاه ویژه خود را دارد. به‌طور کلی، کشوری که به نام اسلام و مذهب ایجاد شده باشد، در ادبیات آن، نگاه دقیق به حوادث تاریخی - مذهبی بسیار است. شاعران ادبیات اردو در پاکستان، تلمیحات قرآنی، کربلایی و عاشورایی را بسیار به کار برده‌اند؛ عقیده افتخار به خانواده پیامبر و درک او نسبت به حادثه کربلا و نیز تأثیر این واقعه در تاریخ بشر، هم در شعر افتخار و هم در ادبیات پاکستان اهمیت دارد. کربلا از وقایعی است که بر افکار و زندگی مردم تأثیر بسزای دارد و کسی نمی‌تواند اهمیت و تأثیر آن را انکار کند. کربلا نماد صبر و استقامت است؛ نیز بیانگر شجاعت و دلوری‌های مسلمانان در مقابل کفر، و جانبازی‌های زنان در مسیر اسلام است؛ حتی نشان‌دهنده معرفت برحق کودکان از اسلام و خداست که برای حفظ دین، از جان گذشتند؛ در تاریخ ثبت شد که برای حفظ دین و آیین پروردگار، نه سن و سال اهمیت دارد و نه بین زن و مرد تفاوتی هست. وقتی اسلام در خطر است، همه باید با هم به صدای حق لبیک بگویند. پس به همین دلیل شاعران درباره این واقعه شعرهای زیادی سروده‌اند و هیچ‌گاه از مدح و ستایش دلوران این واقعه صرف‌نظر نکرده‌اند. واقعه خونین کربلا، حادثه‌ای است که امروزه همانند یک فرهنگ زنده و پایدار به آن نگریسته می‌شود. شعر زیباترین زبان برای بیان فاجعه است و کارسازترین وسیله برای تبلیغ واقعه کربلاست (درگاهی، ۱۳۷۹: ۲۵).

آغاز سرایش شعر عاشورایی دقیقی پس از اتمام واقعه کربلاست؛ اما اگر اشعار امام حسین (ع) در عاشورا را نیز شعر عاشورایی به شمار بیاوریم، می‌توان شعر عاشورایی و عاشورا را هم‌زمان دانست. شعر بسیار مشهور «یا دهر اف لک من خلیل / کم لک بالاشتراق و الاصل» از زیباترین غزل‌هایی است که در این باره سروده شده است که خود اباعبدالله (ع)

نزدیکی‌های غروب، در لحظه‌های تنهایی و غربت کربلا سروده‌اند (سلمانی، ۱۳۸۱: ۱۸۳).

يَا دَهْرُ أَفْ لَكَ مِنْ خَلِيلٍ   كَمْ لَكَ بِالْأَشْرَاقِ وَالْأَصِيلِ
مَنْ صَاحِبٍ أَوْ طَالِبٍ قَتِيلٍ   وَالدُّشَهْرُ لَا يَقْنَعُ بِالْبَدِيلِ
وَإِنَّمَا الْأَمْرُ السِّيَ الْجَلِيلِ   وَكُلُّ حَيٍّ سَالِكِ السَّبِيلِ

(ابومخنف، ۱۳۹۴: ۲۰۰)

بنابر گفته سید احمد شهریار، شاعر جوان پاکستان، دکتر عارف نخستین کسی است که شعر کربلا را در قالب غزل سرود. بازتاب شعر ایشان درباره کربلا، در میان آثار شاعران جوان پاکستانی دیده می‌شود (خبرگزاری میزان، ۱۳۹۵).

۵- زندگینامه افتخار عارف

«افتخار عارف» نامی شناخته‌شده در بین شاعران معاصر پاکستان است. وجه شهرت او به سبب غزل‌ها و شعرهای نو اوست. افتخار حسین، متخلص به عارف، ۲۱ مارس ۱۹۴۴ م. در شهر «لکنئو» در هند به دنیا آمد. در همین شهر درس خواند و وارد دانشگاه لکنئو شد. او از این دانشگاه در سال ۱۹۶۲ م. لیسانس علوم اجتماعی گرفت و در کنار آن، دورهٔ دروس عمومی اردو، سنسکرت و انگلیسی را هم پشت سر گذاشت. همچنین، در سال ۱۹۶۵ م. موفق شد مدرک کارشناسی‌ارشد خود را از همین دانشگاه کسب کند. او در ادامه، تحصیلات خود را در دانشگاه کلمبیای شهر نیویورک، در رشتهٔ مدیریت رسانه به پایان رساند (بیات، ۱۳۹۴: ۶). مجموعه‌های شعر افتخار عارف عبارت‌اند از: مهر دو نیم (۱۹۸۴)، حرف باریاب (۱۹۹۴)، جهان معلوم (۲۰۰۵)، و کتاب *دل و دنیا* که شامل همهٔ سروده‌های افتخار عارف، اعم از سه مجموعهٔ قبلی و چند سرودهٔ بعد از آنهاست (همان: ۱۰).

شخصیت افتخار عارف را می‌توان از زوایای مختلف بررسی کرد؛ اما ماهیت و هویت اصلی شعر او نگرش خلاقانه، شعور فکری، سیاسی و اخلاقی و اجتماعی اوست. سروده‌های افتخار عارف از نظر سبکی نیز منحصر به فرد است. برای همین او را می‌توان شاعری دانست که در بین دیگر شاعران معاصر اردو اگر بی‌نظیر نباشد، کم‌نظیر و ممتاز است (مجید، ۲۰۰۵: ۶۹). افتخار عارف شاعری است که نه تنها ویژگی‌ها و هویت فردی او مشخص و واضح است، بلکه سروده‌های او نیز در بین عوام و خواص به یک اندازه مشهور و رایج است. با بررسی کلیات شعر افتخار عارف می‌توان فهمید همانطور که می‌کوشد ادراک خود را از حقیقت و زیبایی بیان کند، در تلاش است تا احوال درونی خود را نیز به تصویر بکشد. همچنین، سعی می‌کند حس باطنی خود را در شعرش ذکر کند؛ درحالی‌که هر شاعری نمی‌تواند به‌طور احسن از عهدهٔ این امر برآید. با وجود این، افتخار عارف توانسته است صدای باطن خود را با دقت دریابد و آن را در اشعارش بیان کند. در اشعار وی احساس و صورخیال بسیار قوی است؛ اما بحث تنها کیفیت احساس نیست؛ بلکه حالاتی است که شاعر در زندگی شخصی خود دیده و در اشعار خود آنها را به خواننده منتقل کرده است. او کوشیده است از تجربیات گوناگون زندگی خود برای مردم معاصرش شعری بی‌نظیر خلق کند (همان: ۸۹).

این شاعر بزرگ آثار مختلفی را به رشتهٔ تحریر درآورده که عبارت است از: مهر دو نیم؛ حرف باریاب؛ جهان معلوم؛ کتاب *دل و دنیا* (مجموعه کامل اشعار وی)؛ *باغ گل سرخ*.

۶- شخصیت‌های ذکر شده در ادبیات آیینی و در اشعار افتخار عارف

اگر حرف از اسلام باشد، چهره‌های درخشان مذهب اسلام عبارت‌اند از: حضرت محمد مصطفی (ص)، امام علی ابن ابی طالب (ع) امامان مذهب اسلام، اصحاب باوفای پیامبر اکرم (ص) و بانوان خاندان اهل بیت و صحابه. در سروده‌های شاعرانی

که ادبیات آیینی را موضوع اشعار خویش قرار داده‌اند، همه این اسم‌ها دیده می‌شود. در اشعار افتخار عارف نیز ذکر پیغمبر اسلام (ص)، شهر پیغمبر (ص)، ذکر محسنین اسلام مانند حضرت خدیجه و حضرت ابوطالب، ذکر وقایع کربلا و ذکر اصحاب مانند ابوذر غفاری و حجر بن عدی و شهیدان راه حق بسیار دیده می‌شود. در این پژوهش چند مثال از اشعار افتخار عارف به‌ویژه اشعاری در موضوع آیین و دین بیان خواهد شد.

۱-۶ پیغمبر اسلام

حضرت محمد مصطفی (ص) شخصیت جاوید مذهب اسلام و انسانیت است؛ در کتاب آسمانی پروردگار نیز مدح محمد مصطفی (ص) دیده می‌شود. گاهی خدا آن حضرت را «مدر» و گاهی «مزل» خوانده است. جایی در قرآن در وصف اخلاق ایشان آمده است: «لقد کان لکم فی رسول الله أسوة حسنة» (احزاب: ۲۱) (به‌یقین برای شما، در زندگی رسول خدا الگویی نیکویی است) و در جای دیگر از عبادتشان ذکر شده است: «قم اللیل الا قلیله، نصفه او انقص منه قلیلا» (مزل: ۳-۲) (به پا خیز شب مگر اندکی، نیمی از شب یا اندکی از آن بکاه). افتخار عارف نیز در ستایش پیغمبر اسلام، قلم برداشته و سروده است:

می‌نمونه قرآن کی تفسیر می‌سیرت کو پڑھا

من در تفسیر قرآن، سیرت را خواندم

نور کو دائره نور کے اندر رکھا

گویا نور را در دایره نور قرائت کردم

(بیات، ۱۳۹۴: ۱۶۴)

شاعر می‌خواهد این موضوع را بیان کند که سیرت پیامبر با مطالب قرآن یکی است؛ همانطور که در قرآن ذکر شده است: «و ما یطق عن الهوی» (و هرگز به هوای نفس سخن نمی‌گوید)؛ شاعر از عبارت «نور در دایره نور» استفاده می‌کند که یک تشبیه بلیغ است. در ادبیات آیینی، اینگونه تشبیهات و استعاره‌ها برای بیان عقیده خاص شاعران نسبت به پیامبر و اهل بیتش موجود است. جایی دیگر چنین پیامبر را توصیف کرده است و می‌گوید:

نمود نور ہے غیب سے شہود می‌ہے

جلوه نور است و از عالم غیب و شهادت است

مری دعا کی جزا خود مرے درود می‌ہے

پاداش دعای من در نماز من خلاصه می‌شود

کتاب و حکمت و خیر کثیر و ملک عظیم

قرآن و علم حکمت و خوبی بسیار و تمام دنیا،

بڑی جزا مگر ایک ہی وجود می‌ہے

این همه پاداش و اجر در یک وجود خلاصه می‌شود در وجود پیامبر اسلام

(عارف، ۱۳۹۰: ۱۰۳)

در این بیت نیز استعاره نور را برای پیامبر آورده و چون در روایات ذکر شده است که فرموده‌اند «اول ما خلق الله نوری»، شاعر در بیشتر اوقات کلمه نور را به‌جای اسم پیامبر برای ادای احترام ذکر می‌کند. در بیشتر اشعار شاعر، کلمه «نور» را می‌بینیم. پروردگار محبوب خویش را به جایگاه والای سدره‌المتهی دعوت کرد و به دعوت پروردگار، حضرت محمد مصطفی (ص) به معراج تشریف بردند و از آنجا خبرهایی آوردند که مردم از آن بی‌خبر بودند. در قرآن نیز این اخبار بیان شده است و خداوند متعال چنین می‌گوید: «فکان قاب قوسین أو ادنی» (نجم: ۹) (تاجایی که فاصله‌اش به اندازه دو کمان یا کمتر

شد). همین مطلب را افتخار عارف در سروده‌ای با زیبایی کلمات و ترکیب چنین بیان می‌کند:

دو کمانوں سے بھی کم، منزلِ سدرہ سے اُدھر

کمتر از دو کمان فاصله از آن طرف سدره‌المتھی

ایک عالم ہے اُس عالم کی خبر لاتا کون

یک عالمی هست، چه کسی از آن عالم خبر می‌آورد (می‌داد)

(همان: ۸۷)

شاعر معراج پیامبر را با استفاده از آیه‌ای قرآنی در شعر خود بیان کرده است. او آیه چهاردهم سوره نجم (عند

سدره‌المتھی؛ نزد سدره‌المتھی) را بدون تغییر در کلمات و معانی بیان کرده و زیبایی شعر و بلاغت کلام را افزوده است.

خدا، حضرت پیغمبر اسلام (ص) را تاحدی محبوب داشته است که جواب گستاخی گستاخان رسول را در قرآن آورده

است: «إِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ» (کوثر: ۳) (همانا دشمن تو بی نسل و دم‌بریده است). شاعران نیز این مطلب را بسیار در اشعار

مربوط به ذکر پیغمبر (ص) آورده‌اند؛ این بیت زیبا با زبان ساده از افتخار عارف نیز همین گونه است:

جس کسی نے بھی کبھی شان میں گستاخی کی

هرکسی کو جرأت گستاخی به مقام ایشان یافت

ابد آباد تک اُس شخص کو اَبتر رکھا

تا ابدیت ابترش مقرر فرمود

(بیت، ۱۳۹۴: ۱۶۴)

این وجود نازنین حضرت محمد مصطفی (ص) چنان در درگاه پروردگار جایگاه والایی دارد که خداوند متعال حتی

نمی‌پسندد کسی در حضور ایشان صدایش را بلند کند؛ یعنی خدا از مردم خواسته است تاحدی احترام حضرت محمد

مصطفی (ص) را نگه دارند که هیچ‌گاه بی ادبی از خود نشان ندهند؛ حتی در حال حرف زدن. در قرآن آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ

آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ» (حجرات: ۲) (ای کسانی که ایمان آورده‌اید! صدای خود را فراتر از صدای پیامبر

نبرید). در این بیت از افتخار عارف نیز این سخن قرآن را می‌توان دید:

اُن کی آواز سے اونچی نہ ہو کوئی آواز!

از صدایشان بلندتر نشود صدای کسی

مالک الملک نہ فرماتے تو فرماتا کون

اگر مالک الملک نمی‌فرمود؛ چه کسی می‌گفت

(عارف، ۱۳۹۰: ۸۷)

اشعار بسیاری در بیان وصف پیغمبر اکرم در کلام افتخار عارف دیده می‌شود؛ اما چند نمونه از شعرهای زیبا با زبان ساده

و با آوردن ترکیبات و اصطلاحات بکر از این شاعر ذکر می‌شود که بیانگر تسلط خوب و کامل شاعر بر مقوله شعر است.

شاعر توان خود را در این اشعار بروز داده و در عین حال عشق خود را به پیغمبر اسلام (ص) و درک مطالب قرآن بیان کرده

است. در ابیات بالا اگر دقت کنیم، متوجه می‌شویم شاعر تسلط خود را بر علوم قرآنی نشان داده است. هر بیت یا بیانگر

مطلبی از آیه قرآن و یا ترجمه از قرآن است؛ درواقع شاعر تشبیهات و استعارات قرآنی را به شکلی زیبا و آسان فهم در

سروده‌هایش استفاده کرده است.

۶-۲ شهر پیغمبر

شاعران از دیرباز تاکنون به مدح و ستایش شهری پرداخته‌اند که پیامبر (ص) در آن ساکن بود؛ حتی خداوند در قرآن کریم

از شہر مکہ، بہ دلیل وجود نازنین پیامبر (ص) در این شہر، یاد می‌کند و می‌فرماید: «انَّ اَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بُيُوتُهُ مَبَارَكًا وَ هَدًى لِّلْعَالَمِينَ» (آل عمران: ۹۶) (نخستین خانہ‌ای کہ برای پرستش مردم نہادہ شدہ است، در مکہ است. آنجا با برکت و راہنمایی برای جہانیان است)؛ در سورہ انعام، اسمش «ام القری» آمدہ است و یا در آیات مختلف از سورہ التین و قصص ذکر شہر مکہ بہ میان آمدہ است؛ نیز در آیہ ذیل آن شہر، مکان امن بہ شمار آمدہ است: «إِذْ قَالَ اِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا الْبَلَدَ آمِنًا» (ابراہیم: ۳۵) (ہنگامی کہ ابراہیم گفت: خدایا! این شہر را محل امن قرار بدہ).

ہمین قدر کہ در قرآن شہر مکہ توصیف شدہ است، شاعر نیز بیان می‌کند کہ شہر مکہ شہری است کہ در قرآن نام آن زیاد آمدہ است و سرودہ‌ای بہ نام «فاذکرونی اذکرکم» می‌آورد؛ او درباره شہر مکہ می‌گوید: ای شہری کہ ذکر تو در کتاب مقدس و آسمانی قرآن ذکر شدہ است، من نیز تو را با داشتن نسبت نزدیک با پیامبر توصیف می‌کنم و معترفم کہ تو شہر بزرگی هستی کہ وجود نازنین پیامبر در تو بہ دنیا آمدہ است.

منزل ذکر می‌ں ہر شہر پہ چہائے ہویئے شہر

در مقصود ذکر (بیان) بالاتر از ہر شہری

کیا ثنا ہو تری قرآن می‌ں آئے ہویئے شہر

چہ تمجیدی از ما برمی‌آید برای تو

میرے آقاؤں کے مسکن، مرے اللہ کے گھر

اقامتگاہ اربابانم، خانۂ خدای من

میرے نبیوں کی دعاؤں می‌ں بسائے ہویئے شہر

شہری کہ شامل دعاہای پیامبران ماست

زمزم و کوثر و تسنیم، تسلسل تیرا

زمزم و کوثر و تسنیم، تداوم توست

چشمہ خیر کا فیضان اٹھائے ہویئے شہر

شہری پربرکت از سرچشمہ‌های (منبع‌های) خیر

رُخ سرکارِ دو عالم کے پلٹن کے کی تھی دیر

با برگشت رو پر نور آقای دو جہان

قبلہ رو ہو گئی سب راہ پہ آئے ہویئے شہر

ہمہ شہرها (کل جہان) روبہ‌راہ شد

ایک بوسے کی اجازت حجرِ آسود پر

اجازۂ بوسیدن حجرِ اسود می‌خواہم

اے نور کی بارش می‌ں نہائے ہویئے شہر

ای شہر غرق در باران نور!

خاک ہم رتبہ افلاک ہوئی جن کے سبب

خاک تو برابر (ہم‌رتبہ / مساوی) افلاک شدہ

اُن کی آواز سے آواز ملایے ہویئے شہر

ہم صدا با اُن حضرت شدہ‌ای شہر

(همان: ۷۷)

شاعر اوصاف شہر پیامبر را بہ خوبی در سرودہ اش آورده و حتی اسم شعر را آیہ ۱۵۲ سورہ بقرہ قرار داده است. ہمہ استعارہ های قرآنی از قبیل زمزم و کوثر و حجر اسود و... را برای بیان شہری بہ کار گرفته کہ پیامبر اسلام در آن زندگی کردہ است؛ او چنین می گوید کہ ہمہ برکات و رحمت و نعمات پروردگار در وجود نازنین محبوب خدا جمع شدہ است. شاعر در این شعر، حال دل عاشقان پیامبر را ذکر کردہ و معترف است کہ حتی با اینکہ مکہ خانہ خدا را دارد و مکانی والا در جہان بہ شمار می رود، باز ہم عاشقان پیامبر میل رفتن بہ مدینہ النبی را دارند؛ چون آنان عاشقان ذات پیامبر اسلام ہستند و بسیار بہ حرم پیامبر اسلام علاقہ دارند؛ بہ ہمین سبب از مکہ با شوق و اشتیاق فراوان بہ سوی مدینہ النبی حرکت می کنند.

دیکھنے والوں نے دیکھے ہی وہ آشفٹہ مزاج

بینندگان (شاهدان) آن حال و هوای آشفٹگان (ملتسمان) را دیدہ اند

جو حرم سے بھی مدینے کی طرف دیکھتے ہی

کسانی کہ حتی از حرم (بیت اللہ) بہ سوی مدینہ پیامبر می نگرند

(همان: ۸۲)

۳-۶ امام علی ابن ابی طالب (ع)

چہرہ درخشان جہان اسلام، فاتح خیبر و بدر و احد و خندق، اسمی است کہ ہم در میان مسلمانان و ہم در بین غیر مسلمانان جایگاہ خاصی و مقام والایی دارد. نہ فقط مسلمانان، حتی مسیحی ها و مردم مذاہب مختلف نیز در توصیف این دلاور بی ہمتا لب گشودہ اند. «جرج جرداق» در توصیف این دلاور اسلام «علی؛ صدای عدالت انسانی» را نوشتہ و در توصیف این فرد شجاع چندین بار قلم فرسایی کردہ است. جرج جرداق مسیحی در وصف امام علی می گوید: «ای دنیا! چہ می شد کہ ہمہ توان خود را گرد می آوردی و در ہر روزگاری علی ای با آن قلب و زبان و امتیازاتش عنایت می کردی!» (جرداق، ۱۳۹۳: ۴۷). افتخار عارف، شاعر بی نظیر زبان اردو نیز از تأثیر این مرد دلاور بی بہرہ نماندہ و چندین شعر در مدح و توصیف آن حضرت سرودہ است کہ چند نمونہ آن در این پژوهش ذکر می شود:

فتکلوا تعرفو؛ کلام کرو تاکہ پہچان جاؤ

دعوت، ہجرت

در دعوت، ہجرت

بدر، اُحد، خیبر، خندق، ایک ایک ورق پر

در جنگ احد، خیبر، خندق، بر ہر ورقی

خط جلی سے لکھا ہے اک نام

بہ خط جلی، فقط یک نام نوشتہ شدہ است!

علی کا نام

نام علی

علی کے نام کا ورد و وظیفہ کرتے گزری عمر تمام

سراسر عمرم، با ورد و ذکر نام علی (ع) سپری شد

اول سے آخر تک، اسم محمد کی تنویر

از اول تا آخر، بہ تنویر نام محمد گذشت!

اعلیٰ، علی، معلیٰ، عالی، نور کی اک زنجیر

اعلیٰ، علی، معلیٰ، عالی، زنجیرہ ای از نور
نور کی اس زنجیر کا، حلقہ حلقہ نور نژاد
حلقہ حلقہ این زنجیر، از نسل نور
سرمنزل ہمہ یکی است
طیبہ، نجف، کربلا، مشہد، کاظمین، بغداد
طیبہ، نجف، کربلا، مشہد، کاظمین، بغداد
غوٹ، قطب، ابدال، قلندر، سب کی منزل ایک
غوٹ، قطب، ابدال، قلندر
هدف ہمہ یکی است
ذکر، بیان، کلام، عبادت، سب کا حاصل ایک
ذکر، بیان، کلام، عبادت
اس حاصل تک جانے والی لہر کا دریا ایک
موجہ رود روان بہ سوی آن هدف، یکی است!
شہر نور کے رستے کی دھول، مرا انعام
جادۂ روان شہر بہ سوی آن هدف، یکی است!
دعوت، ہجرت، بدر، احد، خیبر، خندق، ایک ایک ورق پر
در دعوت ہجرت
در جنگ احد، خیبر، خندق، بر ہر ورقی
خط جلی سے لکھا ہے اک نام، علی کا نام
بہ خط جلی، فقط یک نام نوشتہ شدہ است! نام علی
علی کے نام کا ورد و وظیفہ کرتے گزری عمر تمام
سراسر عمرم، با ورد و ذکر نام علی سپری شد!

(بیات، ۱۳۹۴: ۱۳۰)

ہمہ تاریخ اسلام را در این سرودہ می توان خواند؛ وقتی از شب ہجرت و یا از غزوہ بدر و احد و خیبر و خندق ذکر شدہ است، ہمہ جا اسم علی (ع) می درخشد. شاعر با کلمات و اصطلاحات آسان درکش را برای خوانندہ آسان، و در عین حال تاریخ اسلام را خلاصہ کردہ است. سبب درخشیدن نام علی در جہان این است کہ نور علی و مصطفیٰ یکی است. افتخار عارف در جاہای مختلف، از شجاعت، حلم، عطا و بخشش و از دیگر صفتہای امام علی سخن گفتہ است؛ اما گاہی انسان بہ خود می نگرد و با این حقیقت روبہرو می شود کہ فقط با زبان، نام امام علی را می گوید و ہنوز نتوانستہ است از دل با آن حضرت باشد؛ یعنی اظہار عقیدہ و ایمان فقط زبانی است، نہ عملی. شاعر نیز جایی این حقیقت را آورده است و چنین می گوید:

یہ دنیا اک سؤر کے گوشت کی ہٹی کی صورت

این جہان چون استخوان گوشت خوک

کوڑھیوں کے ہاتھ میں ہے

در دستان جزامی

اور نان و نمک کی جستجو میں در بدر، قریہ بقریہ مارا مارا پھر رہوں

و من در جست و جوی نان و نمک، در بہ در قریہ بہ قریہ، حیران و سرگردانم

ذرا سی دیر کی جھوٹی فضیلت کے لیے

برای اندکی فضیلت دروغین

ٹھوکر پر ٹھوکر کھا رہا ہوں، ہر قدم پر منزل عزت و شرف سے گر رہا ہوں

خواری ہا را تحمل می کنم و در ہر گام

از جایگاہ عزت و شرف سقوط می کنم

اور مری انگشتی پر یا علی لکھا ہوا ہے

بر نگین انگشتی من کلمہ یا علی (ع) نقش بستہ است

مگر انگشتی پر یا علی کندہ کرا لینے سے کیا ہوگا کہ دل تو

اما از چنین نقشی چہ سودی عاید خواہد شد

مرحبوں کی دسترس میں ہے

زمانی کہ دل در تصرف مرحبہا است!

مسلل نرغہ حرص و ہوس میں ہے

(عجب دنیاوی است کہ چشمہا قادر بہ دیدن ہستند؛ اما دلہا در سینہا کور شدہ اند)

(بیات، ۱۳۹۴: ۸۶)

اما باز ہم یقین دارد کہ حتی فقط گفتن نام امام علی (ع) باعث بخشش و نجات انسان می شود و فقط اسم علی را با زبان

گفتن ہم برای یک انسان بسیار ضروری است. در ادامہ ہمین شعر، شاعر می گوید:

کبھی سلمان آتے ہی

گاہی سلمان می آید

کبھی بوذر، کبھی میثم، کبھی قنبر، مری ڈھارس بندھاتے ہی

گاہی ابوذر و گاہی میثم و گاہی ہم قنبر، می آید و مرا تسلی می بخشند

کمیل آتے ہی، کہتے ہی: *پروہش گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی*

کمیل می آید و می گوید

پکارو افتخار عارف! پکارو!

ای افتخار عارف! صدا کن صدا کن

اپنے مولا کو پکارو! اپنے مولا کے وسیلے سے پکارو!

صدا کن مولای خودت را! با کمک مولای خود صدا کن

أجیب دعوة الداع کرنے والے کو پکارو!

صدا کن کسی را کہ گفت: اجیب دعوة الداع

یہ مشکل بھی کوئی مشکل ہے؟ دل چھوٹا نہی کرتے

این مشکل کہ مشکلی نیست، دل باید قوی داشت کہ

کریم اپنے غلاموں کو کبھی تنہا نہی کرتے، کبھی رسوا نہی کرتے!

کریمان، غلامان خود را تنہا نمی گذارند و رسوایشان نمی کنند!

(همان)

بعضی گفتارهای امام علی (ع) در کتاب ارزشمند نهج البلاغه، کرم و بخشش امام علی (ع) به پیروانش را بیان می‌کند. «انا مدینه العلم و علی بابها» (من شهر دانشم و علی دروازه آن است) (حاکم نیشابوری، ۱۴۲۰ ق، ج ۳: ۱۳۸، ح ۴۶۳۹؛ ابن اثیر، ۱۳۱۵ ق، ج ۴: ۹۵، ح ۳۷۸۹؛ القرطبی النمر، ۱۴۳۱ ق، ج ۳: ۲۰۵، الرقم ۱۸۷۵؛ قیومی اصفهانی، ۱۳۸۷: ۱۲۳، ح ۸۲). افتخار عارف نیز مانند یک عاشق واقعی پیغمبر اسلام (ص) خود را موظف می‌داند همیشه به در شهر علم متصل بماند تا از علم و حکمت دور نماند.

عمر بھر ٹھو کریں کھاتا نہ پھروں شہر بہ شہر

از اینکه تمام عمر، هیچ‌جا در به‌در نباشم

ایک ہی شہر میں اور ایک ہی در پر رکھا

خودم را در یک شهر، در برابر یک در (امام علی) تسلیم شدم

(عارف، ۱۳۹۰: ۸۴)

شاعر معتقد است آن که از شهر علم دوری می‌جوید، در به‌در می‌شود و به مرادش نمی‌رسد.

۴-۶ امام حسن مجتبی (ع)

امام حسن (ع) وارث حلم و بردباری رسول اکرم (ص) است. سیوطی در تاریخ خود می‌نویسد: «كان الحسن مناقب كثير، سيدا حلیمًا، ذا سكينۃ و وقار و حثمة، جوادًا، ممدوحًا» (حسن (ابن علی) دارای امتیازات اخلاقی و فضایل انسانی فراوان بود، او (شخصیتی) بزرگوار، بردبار، باوقار، متین، سخاوتمند و ستوده بود) (سیوطی، ۱۳۸۳: ۱۸۹).

آینہ انما حسن ہی

آینہ انما است حسن

کیا جانے زمانہ کیا حسن ہی

زمانہ چه بداند کی است حسن

اک صبر بے فاطمہ کی میراث

یک میراثی از صبر فاطمه

اک حجت قائمہ ہی حسن

یک حجت قائمه است حسن

اک بدر حسین می مجسم

یک نمونه از جنگ بدر است حسین

اک صلح حدیبیہ حسن ہی

یک الگویی از صلح حدیبیه است حسن

زینب ہی تمتہ شہادت

زینب است اتمام صحیفه شهادت

دیباچہ کربلا حسن ہی

دیباچه کربلا است حسن

(همان: ۱۴۲)

شاعر همه زندگی امام حسن (ع) و تفاوت رفتار وی با برادرش امام حسین (ع) و ادامه‌دهنده راه پدربزرگشان، حضرت محمد مصطفی (ص)، را توضیح داده است. امام حسن چرا صلح را انتخاب کرد و امام حسین به چه دلیل برای جنگ و قیام به میدان رفت؟ زیرا خود پیامبر نیز در موقعیت‌های مختلف رفتار متفاوتی داشت. با جملات کوتاه و عام‌فهم، شاعر سعی بر این دارد که کریم اهل‌بیت را با همان سادگی که خود آن بزرگوار مظهر آن است در شعر خود نمایان کند.

۵-۶ امام حسین (ع) شهید کربلا

امام حسین (ع) آن کسی است که کالبد بی‌جان اسلام را جان بخشید و همه کس و همه چیزش را در راه خدا نثار کرد و جاویدان شد. یزید از ایشان بیعت طلبید و جواب حسین (ع) جوابی بود که تا دنیا باقی است آن جواب هر ظلمی و هر ستمی و هر جبر و زورگویی است و بعد از آن، کسی جرأت نمی‌کند حق را بی‌وارث بشمارد. امام حسین (ع) فرمودند: «مثلی لا یبایع مثله» (مجلسی، ۱۳۴۵، ج ۴۴: ۳۲۵) (هرگز شخصی همانند من، با مردی همانند وی بیعت نخواهد کرد). این بود که امام حسین (ع) همه ظالمین را در یک‌جا شکست داد. آن آبی که بر حسین بسته بود، از حسین و از لب تشنه حسین شرمنده بود. آن خاک، آن شمشیر، آن خنجر، آن سنگی که به‌سوی امام حسین پرت کردند، شرمنده حسین شد. یزید در دربار خویش از دست وابستگان حسین ذلیل و خوار شد.

شرف کے شہر میں ہر بام و در حسین کا ہے

ہر بام و در، در شہر شرف، از آن حسین است!

زمانے بھر کے گھرانوں میں گھر حسین کا ہے

بین تمام خاندان‌ها، خاندان از آن حسین است!

فرا ت وقت رواں! دیکھ سوئے مقلد دیکھ

ای فرات زمان! سوی مقلد بنگر!

جو سر بلند ہے اب بھی وہ سر حسین کا ہے

سری کہ هنوز برقرار است از آن حسین است!

(عارف، ۱۳۸۳: ۳۱؛ بیات، ۱۳۹۴: ۱۴۰)

یا در جای دیگر چنین آورده است:

حسین! تم نہیوں رہے تمہارا گھر نہیوں رہا

حسین تو دیگر نیستی (شہید شدی) خانواده تو ہم شہید شد

مگر تمہارے بعد ظالموں کا ڈر نہیوں رہا

ولی بعد از تو ہیبت و ترس ظالمین نیز باقی نماند

مدینہ و نجف سے کربلا تک ایک سلسلہ

از مدینہ و نجف تا کربلا یک سلسله است

ادھر جو آگیا وہ پھر ادھر ادھر نہیوں رہا

کسی کہ به این طرف (طرف حق) آمد، دیگر سوی باطل نرفت

(عارف، ۱۳۹۰: ۱۳۴)

حر نیز الگویی برای مردم و انسان‌هایی شد که بعد از واقعه کربلا به دنیا آمده‌اند. مانند حر هرکس راه حق را انتخاب کند دیگر جایی در گروه باطل نمی‌یابد. حسین راهی را به مردم نشان داد که هر که به آن راه رود، هیچ وقت گمراه نمی‌شود. تاریخ اسلام بدون

ذکر امام مظلوم، حسین^(ع) کامل نمی‌شود؛ پس شعر آیینی چطور ممکن است بدون بیان و توصیف امام حسین^(ع) کامل شود. شاعر در سروده بالا کل واقعه کربلا را بیان کرده؛ او شرح واقعه را در بیت «از مدینه و نجف تا به کربلا/ کسی که به این طرف آمد دیگر سوی باطل نرفت» بیان کرده است؛ راه حسین همان راه پدرش علی^(ع) و پدر بزرگش محمد مصطفی^(ص) بوده است و هیچ راه دیگری نبوده است که حسین آن را انتخاب کرده باشد و همانطور که راه پیامبر راه حق بود، راه حسین نیز ادامه آن مسیر حق بود. در صدر اسلام، حسین شخصیتی بود که باعث سربلندی اسلام در زمانی شد که کفر جای اسلام را گرفته بود؛ تشخیص حق و باطل کار سختی بود و ترس از ظالمین بسیار زیاد بود و قیام امام حسین باعث سربلندی حق شد.

۶-۶ بانوان خانواده پیغمبر^(ص)

شجاعت وراثت خاندان پیغمبر است و فقط ویژه مردان نیست. در خانواده پیغمبر اسلام^(ص) بانوان شجاع زیادی پیدا می‌شوند. هیچ‌گاه نهضتی پیروز نخواهد شد، مگر وقتی که بانوان نیز شریک آن نهضت شوند. در کربلا مردم شاهد جانفشانی و شهامتی هستند که بانوان اهل بیت از خود بروز دادند؛ این رشادت بی‌نظیر بوده است. شاعر نیز معتقد است در این دوره و زمان همه ما به چنان مادرانی نیاز داریم؛ چون اگر بخواهیم اوضاع جاری تغییر یابد و ظالمین شکست بخورند، باید مادرهایی مانند حضرت زینب و حضرت رباب و مادر وهب در دنیا باشند. آنان مادرانی بودند که پسران خویش را در راه حق قربانی کردند؛ اما هیچ وقت شکایت نکردند.

خیام تسلیم و سائبانِ رضا کی ویرانیا بتائی

ویرانه‌های خیمه‌های تسلیم و سائبان (سراپرده) رضا بگویند

جو اپنی آنکھوں سے اپنے پیاروں کا خون دیکھی، اب ایسی مائیوں کاں سے لائیوں

مادرانی را که یارای تماشای مرگ عزیزان خود را داشته باشند، از کجا باید یافت!

(بیات، ۱۳۹۴: ۱۰۲)

سلسله عجیب وفا و صدق و صفا در بانوان این خاندان بیان شده است. جانفشانی خدیجه^(س)، صدق و رضای زهرا^(س) و صبر و رضای حضرت زینب^(س) درک و فهمش سخت است. انسان نمی‌تواند به راحتی درک کند بانویی با این همه صبر، شهامت، شجاعت و با رضایت به رضای الهی زندگی کرده باشد و همیشه سر تسلیم در راه حق خم کند.

عجب اک سلسلہ ہے

در حیرتم از این سلسلہ

خدیجہ، فاطمہ، زینب

خدیجہ، فاطمہ، زینب

وفا کے باب میں، صدق و رضا کے باب میں، صبر و رضا کے باب میں

وفا، صدق و صفا، صبر و رضاشان

کیسا منور راست ہے

چہ راہ پر نوری است

(عارف، ۱۳۸۳: ۱۶؛ بیات، ۱۳۹۴: ۱۲۶)

هیچ نهضتی بدون خانم‌ها به پیروزی نمی‌رسد. اگر فداکاری‌های زنان اسلام نبود، نهضت اسلام که با دعوت حق پیامبر اسلام آغاز شد و تا امروز ادامه دارد، هیچ‌گاه به این صورت رشد نمی‌کرد. پس ادبیات آیینی هیچ‌گاه بدون ذکر بانوان شجاع اسلام کامل نمی‌شود. افتخار عارف نیز بیان شجاعت‌های بانوان را توصیف کرده و در شأن آن بانوان بزرگوار شعر سروده

است؛ ازجمله درباره «حضرت زهرا» (س).

در عظمت حضرت زهرا (س) گفته امام حسن عسکری (ع) بس است کہ فرمودند: «نَحْنُ حُجَجُ اللَّهِ عَلَى الْخَلْقِ وَالْفَاطِمَةُ حِجَّةُ اللَّهِ عَلَيْنَا» (طیب، ۱۳۷۰، ج ۱۳: ۲۳۶) (ما حجت خدا بر مردم هستیم؛ اما فاطمه حجت خدا بر ماست). این روایت را برای بیان عظمت حضرت زهرا (س) آورده ایم؛ هرچند هیچ یک از ما از عظمت این بانوی بزرگ بی خبر نیست. پیغمبر اکرم (ص) به سبب مقام والای ایشان نزد پروردگار به احترام آن بانوی بزرگوار از جا بلند می شدند و ایشان را به جای خویش می نشانند. افتخار عارف نیز جای عظمت حضرت زهرا (س) را به احترام حضرت محمد (ص) چنین بیان کرده است:

نبی جن کی تعظیم کو اٹھی وہ زہرا (س)

زہرا (س) کسی کہ به احترامش نبی (ص) از جای برمی خیزد

(عارف، ۱۳۸۳: ۱۵؛ بیات، ۱۳۹۴: ۱۳۲)

۷-۶ حضرت زینب (س)

حضرت زینب (س) پیکرہ صبر و رصاست؛ زینب (س)، خواہر حسین (ع) در میدان کارزار کربلا چنان جرأتی نشان دادند کہ در تاریخ بشریت بی نظیر است.

باب شہر حکمت سے

از در شہر حکمت تا

خیمہ گاہ نصرت تک

خیمہ گاہ نصرت

محضر شہادت تک

تا محضر مقام شہادت

کیسے کیسے نام آئے

چہ نام آورانی آمدند!

کیا عجب مقام آئے

حق کی پاسداری کو

ہمانانی کہ پاسداری از حق را

فرض جاننے والے

از واجبات می خواندند

راہ حق میں کام آئے

در جادہ حق بہ کار آمدند!

ساتھ ساتھ ہی زینب

و ہمگام آنها زینب بود

کربلا گواہی دے

کربلا گواہ است!

(عارف، ۱۳۶۳: ۱۲۵؛ بیات، ۱۳۹۴: ۱۱۰)

یا در جای دیگر افتخار عارف گفته است:

شام آئے گی سیدہ عالم کی بیٹی جلے ہوئے خیموں کے درمیاں سجدہ شکر بجا لائے گی

شب خواہد آمد و دختر فاطمہ (س) در بین خیمہ های سوخته سجدہ شکر بہ جا می آورد

(عارف، ۱۳۹۰: ۱۴۶)

شاعر شجاعتی بی‌نظیر را بیان کرده است. خانمی در تاریکی شب میان جسدهای بی‌جان عزیزان و نزدیکان و در میان دشمنان با لبان تشنه و بچه‌های ترسیده و گرسنه و زنان بی‌حجاب؛ این عجب حالتی است که حتی تصورش هم محال است که خانمی فقط و فقط برای رضای خدا و برای تسلیم به امر خدا این شجاعت را نشان دهد؛ اما تجسم این صحنه در یک بیت از این شاعر توانمند ممکن شده است. شاعری که با انتخاب کلمات موزون، یک شب وحشتناک را با همه هراس و دلهرگی فقط در دو مصرع بیان کرده است.

نهضت کربلا بدون حضور حضرت زینب (س) پیروز نمی‌شد و این زینب بود که باعث ترویج پیام نهضت کربلا شد و افتخار عارف هرجا از کربلا یاد می‌کرده از حضرت زینب (س) را نیز نام می‌آورد.

۸-۶ حضرت عباس (ع)

علمدار کربلا حضرت عباس مانند پدر بزرگوارش حضرت ابوطالب علم‌بردار اسلام بود و هم‌سان پدر بزرگش مددکار اسلام شد. عارف، افتخار می‌کند که اسلام چنین علمداری شجاع و باوفا دارد. شاعر مباحثات می‌کند و می‌نالد که ما مالک مال و زر دنیا نیستیم؛ اما این سربلندی نصیب ما شد که نسبتی با وارث پرچمدار اسلام داریم:

نہ مال و زر نہ جاہ و حشم ہمارا ہے

نہ مال و زر نہ جاہ و حشم از آن ماست

مگر خدا کی عطا ہے قلم ہمارا ہے

اما شکر خدا کہ قلم از آن ماست

علم کسی نے کسی کو دیا تھا خیر می‌ں

علم از کسی به کسی داده شد در خیر

وہ دن اور آج کا دن ہے اب علم ہمارا ہے

از آن روز تا بہ امروز علم از آن ماست

(همان: ۱۴۹)

دوستان باوفای اهل بیت همیشه باعث سربلندی اسلام شدند. در کربلا نیز مردان دلاور و باوفا با شهیدشدن و قربانی‌دادن باعث افتخار اسلام شدند. کربلا جایی بود که یاران امام حسین با صبوری و شجاعت جان خویش را در راه اسلام دادند و تاریخ‌ساز شدند؛ تاریخ سربلندی اسلام، تاریخ پیروزی دین، تاریخ موفقیت پیغام خدا، تاریخ نصرت و غلبه حق.

بریدہ بازوؤں والے نے لکھی ریت پر

کمی با بازوهای بریده نوشته شد بر خاک کربلا

کچھ کہانی کا بگیا اک بے زبان کربلا

کمی داستان کربلا گفته شد با زبان یک شیرخوار

(همان: ۱۳۶)

۹-۶ اصحاب پیغمبر و ناصران اهل بیت

کسی که به حق یاری کند، شایسته توصیف و مدح است. هرکس راه حق را انتخاب کرده باشد، سربلند شده است. بعضی‌ها از اول با حق بودند و خیلی‌ها بعد سنجش حقایق به حق ملحق شدند. به هر حال هرکس به حق پیوست، جایگاه بالا و مقام بلند در بارگاه حق به خود اختصاص داده است و مداحان در مدح آنان همیشه چیزهای نوشته‌اند. افتخار عارف نیز در مدح یاوران خاندان نبوت قلم برداشته و شعرهای متعددی سروده است.

۱-۹-۶ حر (ع)

حضرت حر الگوی حریت است. آن کس که راه را بر حسین بست، در پایان به حق پیوست و به سوی حسین آمد؛ حسین نیز از او استقبال کرد و وی را در جمع خود جای داد. حر مثال کسی است که در آخرین لحظات نجات بیابد.

اگ لئے جاتی تھی حر کو اپنی طرف

آتش حر را به سوی خویش می برد

ایک قدم اور اہل بہشت می شامل تھا

یک گام جلوتر با اہل بہشت ہمراہ بود

(همان: ۱۴۸)

یا در جای دیگر شاعر چنین آورده است:

ٹھوکروں میں ہے شکوہ و شوکتِ دربارِ شام

رسوا شدہ شکوہ و عز و جلالِ دربارِ شام

کوئی حر کے دل سے پوچھے عز و شانِ کربلا

از دل حر بخواید عز و شأنِ کربلا

(همان: ۱۳۷)

شاعر بر این باور است که طرف یزید و یزیدیان جز هلاکت و جهنم و باطل نیست و کسی که به جانب حسین آمد، یعنی در مقابل باطل، حق و در برابر دوزخ بہشت را انتخاب کرده است.

۲-۹-۶ حضرت ابوذر

ابوذر آن کسی است که محمد مصطفی (ص) صداقت و راستگویی او را تصدیق می کند. محمد مصطفی آن بزرگواری که از او راستگوتر کسی نیست و درباره گفتار او در قرآن چنین آمده است: «ما یطق عن الہوی، إن ہو إلا وحی یوحی» (نجم: ۳-۴) (و نه از روی نفس سخن می گوید. سخن او جز وحی که به او نازل می شود، نیست).

زمیں نے بوجھ ایسے آدمی کا نہی اٹھایا جو تم سے سچا ہو

کہ ای ابوذر! زمین، وزن کسی را کہ از تو راستگوتر باشد، متحمل نشده است!

وہ کبہ ربے تھے

ایشان (ص) می فرمودند:

فلک نے سایہ نہی کیا ایسے شخص پر جو تم سے سچا ہو

فلک بر کسی کہ از تو راستگوتر باشد، سایہ نینداخته است!

سبھی یمین و یسار تصدیق کر رہے ہی

تمام یسار و یمین تصدیق می کردند

سبھی اہل یقین تصدیق کر رہے ہی

تمام اہل یقین تصدیق می کردند

سلام ان پر درود ان پر

سلام و درود بر رسول اللہ

(بیات، ۱۳۹۴: ۵۴)

در ادامہ ہمین نظم آمدہ است:

بہت زمانہ گزر گیا ہے مگر ابوذر نگاہ میں ہیں

زمانہ درازی سپری شدہ، اما ابوذر در دیدگان من است

پس کمین گاہ جبر و زور آوروں کی سازش کے سارے منظر

نگاہ میں

تمام چشم انداز کمین گاہ جبر و توطئہ زمامداران

در دیدگان من است

دمشق و بغداد و قرطبہ کے سلاسلِ مصلحت کی بخشش پر پلن کے والے

تمام منبر ساختہ شدہ با بخشش زنجیرہای مصلحت در دمشق و بغداد و قرطبہ

در دیدگان من است

جہانِ مظلوم خوابِ دیگر کا منتظر ہے

جہانِ مظلوم، منتظر رؤیایی دیگر است

نیا زمانہ نئے ابوذر کا منتظر ہے

روزگار جدید، منتظر ابوذری دگر است!

(ہمان)

شاعر بعد از توصیف صدق حضرت ابوذر بیان می کند کہ در این دور زمان نیز منتظر ابوذر دیگری است. کسی کہ با خصلت های صدق و شجاعت و جرأت مقابلہ حق با ظلم ستیزی برپا خیزد. در این سرودہا، شاعر با آوردن تلمیحات دورہ اسلام، برای بیداری مردم عصر خویش می کوشد. شاعر اوضاع نابسامان عصر حاضر را بہ روشنی بیان نکرده است؛ اما با آوردن واقعات دوران خلفای اسلام و اوضاع دورہ زمان اصحاب پیامبر (ص) مردم را با حقیقت آشنا کردہ ست و مدعی است کہ در این دورہ ما نیز بہ کسی نیازمندیم کہ مانند حضرت ابوذر شجاع باشد.

۳-۹-۶ حجر بن عدی

از میان یاران اہل بیت، حجر بن عدی نیز نام آور و یار باوفای اہل بیت است. افتخار عارف حادثہای جانسوز را بہ تصویر کشیدہ است؛ اینکہ چگونہ او را شہید کردند و این ظلم تاریخ ساز شد.

سلام حجر بن عدی

سلام بر حجر بن عدی

سلام حجر بن عدی

سلام بر حجر بن عدی

ستم گری کی حد ہوئی

مزار من ہدم ہوا

ستم بہ اوج خود رسید و مزار تو منہدم بشد

جو مرجع عوام تھا

آن مزار کہ ملجأ عوام بود

وہ جس کا صاحبانِ حق نگر میں احترام تھا

کسی که بین مردان حق پرست، قابل صد احترام بود

ش هید قبر می صلیب ظلم گاڑ دی گئی

درون قبر آن شهید، صلیب ظلم برافراشته شد

لحد اجاڑ دی گئی

قبری که نشان خیر بود

جو خیر کا نشان تھی

سنگ لحدش درہم شکستہ شد

سلام حجر بن عدی

سلام بر حجر بن عدی

حضور حق میں جس کی ہر دعا قبول ہوتی تھی

کسی کہ ہر دعای او در حضور حق، قبول می شد

نفس نفس جہاں اطاعت رسول ہوتی تھی

کسی کہ ہر نفسش اطاعت رسول حق می بود

محاذ حق پہ جس کا ہر قدم قلندرانہ تھا

کسی کہ ہر قدمش در جبهه حق، قلندروار می بود

سرشت قنبرانہ تھی، مزاج بوذرانہ تھا

کسی کہ سرشت او قنبروار و مزاج ابوذروار می بود

پھر ایک بار علی (ع) کے عشق کی جزا ملی اسے

دوبارہ سزای عشق علی بہ او رسید

ش ہید راہ حق تھا، دائمی بقا ملی

شہید راہ حق کہ بود، بقای جاودانہ ہم بہ او رسید

ورق ورق کتاب حجر خیر پڑھ رہے ہیں لوگ

مردم، ورق ورق کتاب «حجر الخیر» را می خوانند

دمشق! دیکھ پھر علی (ع) کی سمت بڑھ رہے ہیں لوگ!

بین مردم دمشق را کہ باز سوی علی روانہ اند

(بیات، ۱۳۹۴: ۶۲)

موقعی کہ مزار حضرت حجر بن عدی را مسمار کردند، غاصبین ستمکار ظلم بزرگی از خود نشان دادند و چہرہ نکوہیدہ و قبیح خود را آشکار کردند؛ اما شاعر معتقد است وقتی ظلم از حد بگذرد، مردم بہ سوی حق می روند. این انتہای ظلم در واقع آغاز بہ حق پیوستن مردم و نشانہ پیروزی حق است. ذکر اصحاب پیامبر کہ در ادبیات کم دیدہ می شود، در کلام این شاعر دیدہ می شود و نشان می دہد کہ افتخار عارف نہ تنها مطالعہ گسترده ای از اسلام دارد، بلکہ می کوشد ہر گوشہ تاریخ اسلام بہ مردم رساندہ شود؛ زیرا بر این باور است کہ ہر اتفاقی کہ در تاریخ اسلام افتاد، آموزہ ای برای مردم است.

۱۰-۶ اہل بیت

خداوند متعال محمد مصطفی (ص) را محبوب خویش قرار داد و محمد مصطفی (ص) بہ اہل بیت خویش عشق ورزید. دخترش

فاطمہ را محبوب خود می فرمود (البتہ بہ سبب جایگاہی کہ نزد پروردگار داشت)؛ عشق پیغمبر اسلام (ص) نسبت بہ امام حسن و امام

حسین (ع) بہ یادماندنی است و حیدر، عموزادہ خویش را ہم تاحدی دوست می داشت کہ ہمیشہ او را ہمراہ خود جای می داد.

عشق به اہل بیت وظیفہ ای است کہ ہر مسلمان عاقل باید بہ آنها دل ببندد و از ایشان پیروی کند. عشق بہ اہل بیت چیزی نیست کہ فراموش شود یا بتوان از آن صرف نظر کرد.

شاعران ہمیشہ وقتی پیغمبر اسلام را توصیف می کردند، روش شان بر این بود کہ اہل بیت را نیز بستایند. افتخار عارف شعرهایی در مدح اہل بیت پیغمبر (ص) دارد؛ چند شعر وی در ادمہ ذکر می شود:

وہ جو اسم اعظم عشق ہی، تجہے اُن کے نور کا واسطہ
آنانی کہ اسم اعظم عشق ہستند، بہ نور ایشان قسم (بہ توسط نور ایشان)
مجہے اُن کے رنگ میں رنگ دے، مجہے اُن کی راہ پہ قائل دے
من را بہ سنت ایشان در آورد

(عارف، ۱۴۰۰: ۴۷)

افتخار عارف در اشعار خود نشان دادہ است کہ راہ اہل بیت راہ حق است و پیروانشان راہ پیروزی را انتخاب کردند و کسی کہ بخواہد در راہ خدا پیروز شود باید از پیروان اہل بیت الگویی برگزیند.

شاعر بر این باور است کہ انسان تا جایی کہ بتواند باید در راہ عشق و مسیر اہل بیت قدم نہد. اہل بیت پیغمبر انسانهایی ہستند کہ عشق و راہشان را باید از خدا خواست. شاعر اینجا نیایش می کند و دست سؤال بہ سوی خدا دراز کردہ و می گوید: خدایا بہ واسطہ نور اہل بیت مرا بہ سنت ایشان در آور و من راہی راہ حق، راہ اہل بیت شوم تا در روز قیامت سربلند در حضور تو بیایم.

۱۱-۶ کربلا

ادبیات آیینی ہیچ گاہ بدون ذکر کربلا کامل نمی شود و افتخار عارف نیز این موضوع را در سرودہ هایش بیان کردہ است.

مدینہ و نجف و کربلا میں رہتا ہے
در مدینہ النبی و در نجف و کربلا منزل کردہ است
دل ایک وضع کی آب و ہوا میں رہتا ہے
قلب در آب و ہوا ی خاصی منزل کردہ است

(عارف، ۱۳۹۰: ۸۹)

کربلا بیانگر پیروزی ابدی و سربلندی حق و حقانیت، شکست ظلم و فتح و غلبہ ظالمین، مقابله حق و باطل و در پایان ظفر و کامرانی عدل و انصاف است.

نہ معجزہ ہے کربلا نہ حادثہ ہے کربلا
نہ معجزہ است کربلا نہ حادثہ است کربلا
جو خون سے لکھا گیا وہ فیصلہ ہے کربلا
حکمی کہ با خون نوشتہ شود؛ کربلا است
یہی نہیوں کے اپنے عہد میں ہو، آج بھی
نہ تنہا در عصر خویش، حتی امروز نیز
جان مصلحت میں حرف بر ملا ہے کربلا
در دنیای مصلحت حرف عیان است کربلا
ہر ایک جبر کے خلاف خیر کے محاذ پر
در مقابل ہر جبر در جہت خیر
جو مستقل پنا رہے وہ معرکہ ہے کربلا
نبردی کہ دائم (ہمیشہ) برپا باشد آن است کربلا

(ہمان: ۱۴۳)

کربلا نه معجزه است و نه حادثه؛ بلکه یک واقعیت تغییرناپذیر است. یک حقیقت ابدی و ازلی است چنانکه در قرآن آمده است: «إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» (اسراء: ۸۱) (آری باطل همواره نابودشدنی است). باطل همیشگی نیست و زود به پایان می رسد و معركة کربلا نمونه زنده و جاوید این وعده خداست. ادبیات آیینی بدون ذکر کربلا کامل نمی شود. این واقعه پناه‌دهنده اسلام و ستون محکم برای استحکام ساختمان لرزیده اسلام از کفر است. شاعر نیز کربلا را یک استعاره در مقابل کفر قرار داده است.

۱۲-۶ دشمنان اهل بیت

همانطور که توّلّا جزو اسلام است، تبرّا نیز در اسلام ضروری شمرده شده است. مذمت دشمنان اهل بیت، چه با اسم و چه بدون اسم، در قرآن نیز آمده است. شاعر نیز از دشمنان اهل بیت ذکر می کند:

از ازل تا به ابد سارے یزیدوں کا حساب

از ازل تا به ابد همه یزیدصفت‌ها

ایک ہی دفترِ بدنام میں رکھا گیا

در یک دفتر بدنام قرار گرفته شدند

(همان: ۱۳۲)

شاعر همچنان موضوعی را که در سوره آمده، در این بیت ذکر کرده است که هرکس در رابطه با اهل بیت از خودش کبر نشان دهد، همیشه بی نام و نشان می ماند. کسی که با پیامبر اسلام دشمنی ورزد، منقطع النسل و بی نام و نشان خواهد ماند؛ اما خود نسل پیامبر و نام مبارکش جاویدان می ماند.

جس کسی نے بھی کبھی شان میں گستاخی کی

هرکس در شأن وی (پیغمبر اکرم ^(ص)) کبر را نشان داد

ابد آباد تک اُس شخص کو اُتر رکھا

تا ابد او را خالق اتر (نسل بریده) قرار داد

(بیت، ۱۳۹۴: ۱۶۴)

یا در جای دیگر چنین می گوید:

جو ان کے جادے رحمت سے منحرف ہو جائیں

آن کسی که از راه رحمت آنان منحرف گردد

زمانے ان کو کبھی محترم نہیں کرت

دنیا آن را هیچ گاه محترم نمی شمارد

(عارف، ۱۳۹۰: ۹۹)

شاعر در بیت‌های بالا نشان داده است که وعده نابودی دشمنان پیامبر اسلام ^(ص) و نزدیکانش از سوی خدا همیشه تحقق یافته است. نکته جالب این است که شاعر بر این باور است که در قرآن فقط اسم ابولهب آمده است که در شأن پیامبر گستاخی کرد و خداوند او را عتاب کرد؛ اما هرکسی که در شأن پیامبر مرتکب هر گستاخی شود، مجازاتش همین است و نزد عاشقان پیامبر عتاب خواهد شد. شاعر با آوردن کلماتی مانند آن کس، هرکس و همه یزیدصفت‌ها بر این اصرار دارد که فرقی نمی کند در کدام زمان و در کدام موقعیت در برابر عظمت پیامبر اسلام ^(ص) و اهل بیت وی بی ادبی رخ داده، انجام کار همه بدکاران همان است که خدا فرمود؛ یعنی جهنم و تذلّیل و عذاب.

۱۳-۶ دوستان اهل بیت

دوست داشتن و محبوب گزیدن پیامبر سنت خداست و هرکس به خدا ایمان دارد، باید از این سنت پیروی کند. شاعر بین موضوعات مختلف آیینی ذکر دوستان اهل بیت را نیز بیان کرده است.

میں نے خاکِ درِ حَسَّانِ کو سرمہ بنایا

من خاکِ درِ حَسَّانِ (حسان بن ثابت انصاری از مداحان پیامبر) را سرمہ انگاشتم

اور ایک ایک سبقِ نعت کا ازبر رکھا

و من تک تک درس نعت را از بر کردم

(بیات، ۱۳۹۴: ۱۶۴)

همچنین افتخار عارف بر این باور است که در زندگی خویش در هر موقعیتی، چه غم و چه خوشی، رمز زندگی کردن را از اصحاب پیغمبر (ص) یاد گرفتیم و مانند ابوذر و سلمان در حدود آیه «هل أتى» زندگی می‌کنم. همین مطلب را در این شعر نیز آورده است و می‌گوید اینکه من مدح‌سرای اهل بیت هستم، به این دلیل است که همیشه از اصحاب باوفای پیغمبر اسلام و روششان پیروی کرده‌ام.

بحق کفش برداران دربار رسالت

بحق کفشداران درگاه رسالت

ثنا خوانوں میں شامل ہو گیا اک بے ہنر بھی

یک بی‌نام نیز از مداحان محمد شمرده شد

(عارف، ۱۳۹۰: ۹۷)

یا در جای دیگر می‌گوید:

غلام بوذر و سلمان دل، خوشی ہو کہ غم

دل کہ غلام بوذر و سلمان است، شادی باشد یا کہ غم

حدودِ زاویہِ ہلِ اُتی میں رہتا ہے

در حدِ (حدود) زاویہ «هل اُتی» می‌ماند

(همان: ۸۹)

افتخار عارف معتقد است که یک نظر حضرت محمد مصطفی (ص) انسان را به یک جایگاهی ویژه تعالی می‌دهد. همچنان حضرت بلال و ابوذر و سلمان فارسی که آدم‌های عادی بودند؛ ولی غلامی پیغمبر (ص) باعث رشد معنوی‌شان شد و من هم منتظر چنین نظر معنوی هستم تا به جایگاه والایی رشد کنم.

بلال و بوذر و سلمان کے آقا ادھر بھی

ارباب بلال و بوذر و سلمان سوی ما نیز

بدل جاتی ہے جس سے دل کی دنیا وہ نظر بھی

آن نگاہی بیندازید کہ قلب و جان را دگرگون می‌کند

(عارف، ۱۳۹۰: ۹۶)

شاعر معتقد است پیامبر و اهل بیت به هرکس نظر کردند، آن فرد مقام والایی در دنیا و آخرت گرفته است؛ شاعر نیز خواسته خود را در شعر بیان می‌کند که من نیز منتظر نظر کرم اربابانم هستم و حتی بر این اعتقاد دارم که من هرچه دارم و هر شعری سروده‌ام، عطای پیامبر و اهل بیت وی است. من از خود چیزی ندارم و چون احسان و کرم اربابانم را تجربه کردم، مثل ابوذر و سلمان اهل بیت را هیچ وقت رها نمی‌کنم.

۷- نتیجه

با توجه به پژوهش انجام‌شده، به این نتیجه رسیدیم که شاعر در زمینه دین، عقیده خاص خود را دارد و اشعاری در این باره سروده است که زبان‌شان ساده، و فهم و درک مطالب برای عموم فراهم است. ترکیبات و اصطلاحات تازه است و شاعر با استفاده از موضوعات متفاوت در شعرها توانسته است توجه خواننده را به خود جلب کند. شاعر مضمون‌های طولانی را با قدرت شاعری‌اش و تسلط کاملش بر آرایه‌های ادبی، در کمترین کلام و بدون اطناب بیان می‌کند. در یک بیت یا در یک نظم کوتاه توانسته است موضوعات وسیع و گسترده را یک‌جا با سادگی بیان و روانی کلام بیان کند.

بیشتر موضوعات آیینی در سروده‌های شاعر آمده و شاعر توانسته است موضوعات مذهبی را از یک سو برای بیان دین وارد شعر کند و از سوی دیگر، سعی بر این داشته است که اوضاع جامعه خویش و راه حل مشکلات و ظلم‌ستیزی را در پیام‌های مذهبی و به‌ویژه در وقایع کربلا بر زبان آورد. الگوپذیری شاعر از حماسه کربلا و شجاعت یاران باوفای اهل بیت و خود خاندان پیامبر بسیار واضح است؛ پژوهش فعلی بیانگر افکار و اندیشه‌های شاعرانه افتخار عارف درباره موضوع آیینی است.

پس از مطالعه دقیق و تحلیلی هر چهار اثر مدنظر، نتایج زیر به دست آمد که در جدول‌های ذیل نشان داده شد:

جدول شماره ۱: شخصیت‌های اسلام در ادبیات آیینی و بود و نبود آنها در سروده‌های افتخار عارف

شخصیت‌ها	مهر دو نیم	حرف باریاب	جهان معلوم	باغ گل سرخ
پیامبر اسلام (ص)	---	۱۸	۱۷	۱۰
امام علی	---	۹	۸	۸
حضرت زهرا	---	۴	۴	۱۰
امام حسن	---	۱	۲	---
امام حسین	---	۱۶	۱۵	۶
حضرت زینب	---	۴	۵	۲
ابوالفضل العباس	---	۶	۸	۲
حضرت ابوطالب	---	۳	۱	---
علی اکبر	---	۱	---	---
علی اصغر	---	۳	۱	---
عون و محمد	---	۱	---	---
قاسم ابن الحسن	---	۱	---	---
حر	---	---	۴	---
مسلم ابن عقیل	---	۱	---	---
حضرت خدیجه	---	---	۱	---
ابوذر	---	۱	۵	---
سلمان فارسی	---	---	۵	---
بلال حبشی	---	---	---	۱
میثم تمار	---	---	۱	---
قنبر (غلام علی)	---	---	۱	---
کمیل ابن زیاد نخعی	---	---	۱	---
مادران دلاوران در کربلا	۱	---	---	---
منجی بشر (امام مهدی)	---	۴	---	---
دشمنان اهل بیت	۱	---	---	---

چنانکه در جدول بالا دیده می‌شود؛ میزان ذکر شخصیت‌های مهم اسلام اعم از پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت و اصحاب باوفای پیامبر اکرم (ص) و دوستان اهل بیت در سروده‌های افتخار عارف در سه کتاب جهان معلوم، حرف باریاب و باغ گل سرخ زیاد دیده شد. پس می‌توان نتیجه گرفت هر سه کتاب موضوع‌های آیینی دارد.

جدول شماره ۲: نتیجه بررسی بود و نبود وقایع مهم اسلام در چهار مجموعه شعری

وقایع مهم اسلام	مهر دو نیم	حرف باریاب	جهان معلوم	باغ گل سرخ
معراج پیامبر	---	۳	۲	---
مهاجرت پیامبر	---	۱	۳	۲
دعوت ذوالعشیره	---	۱	---	---
جنگ بدر	---	۳	۱	---
جنگ احد	---	۱	---	---
جنگ خیبر	---	۲	---	---
جنگ خندق	---	۱	---	---
واقعه کربلا	۱	۶	۲۰	۴
صلح حدیبیه	---	---	۱	---

ادبیات آیینی فقط مدح و ستایش نیست؛ بلکه جنگ‌ها و وقایع مهم مذهب و دین را نیز بیان می‌کند. میزان ذکر این حوادث در کلام افتخار عارف در جدول بالا آمده است.

جدول شماره ۳: نتیجه بررسی بود و نبود موضوعات آیینی در چهار مجموعه شعری

موضوعات آیینی	مهر دو نیم	حرف باریاب	جهان معلوم	باغ گل سرخ
ذکر خدا	۱	۱	۱	۲
قرآن (کتاب آسمانی)	---	۴	۲	۱
اقوال معصومین و حدیث پیامبر	---	۷	۱۴	۱۰
دعا	---	۳	۴	۲
امید به خدا	---	۱	---	---
عطا و کرم پروردگار	---	۲	---	---
تخلیق کائنات	۱	---	---	---
بی‌اعتنایی به دنیا	---	---	۱	---
نزول وحی (غار حرا)	---	---	۲	---
حدیث قدسی	---	۱	---	---
زمزم، کوثر، حجر اسود و تسنیم	---	---	۱	---
شوق زیارت	---	۲	۲	۱
آیات قرآنی	---	۵	۱۶	۱
توحید و وحدانیت خدا	۱	---	---	---

در ادامه چند موضوع دیگر را نیز که در حوزه ادبیات آیینی بیان می‌شود، ارزیابی و میزان آن را در کلام افتخار عارف بیان می‌کنیم.

جدول شماره ۴: نتیجه بررسی بود و نبود شهرهای مقدس در چهار مجموعه شعری

شهرها	مهر دو نیم	حرف باریاب	جهان معلوم	باغ گل سرخ
مکه المکرمه	---	۱	۳	---
مدینه النبی	---	۷	۶	۱
نجف اشرف	---	۳	۲	۱
کربلا معلی	۱	۱۱	۶	۲
مشهد مقدس	---	۱	۱	---
بغداد	---	۲	---	---
کاظمین	---	۲	---	---

شهرهایی که اهل بیت در آن زندگی کردند یا دفن شدند، احترام خاصی بین مردم دارند و در ادبیات آیینی همیشه ذکر این شهرها رایج بوده است. در اشعار افتخار عارف نیز از کربلا و نجف و مدینه النبی و... یاد شده است. همانطور که از جدول فوق ظاهر است، کربلا از همه بیشتر در کلام شاعر ذکر شده است. در مجموع مضامین بسیاری از دین و مدح و دعا و... در کلام شاعر ذکر شد و بیانگر این موضوع است که شاعر موضوع‌های آیینی را در کلام خود آشکارا بیان کرده است؛ نیز علاقه خاص به آیین و دین، و معلومات کافی نسبت به قرآن و حدیث و تاریخ دارد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. ابن الأثیر، عزالدین (۱۳۱۵ ق). *اسد الغابه*، لبنان: دار الکتب العلمیه.
۳. ابومخنف (۱۳۹۴). *وقعة الطف*، [بی‌جا]: مؤسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین.
۴. اختر، سلیم (۱۳۶۲). *اردو ادب کی مختصرترین تاریخ*، لاهور: اردو بازار، سنگ میل پبلی کیشنز.
۵. اختر، آصف؛ پروین، نکهت (۱۳۸۸). *مطالعه خصوصی تاریخ ادبیات اردو* (جدید تاریخ ادب اردو «خصوصی مطالعه»)، پتنه: جاوید بک سنتر.
۶. بریلوی، عبادت (۱۳۵۶). *تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند*، لاهور: حبیب پریس، تاریخ ادبیات دانشگاه پنجاب.
۷. بیات، علی (۱۳۹۴). *پنجره‌ای به سم باغ گمشده*، تهران: نشر ثالث.
۸. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (۱۴۲۰ ق). *المستدرک الصحیحین*، المملکه العربیه السعودیه: نزار مصطفی الباز.
۹. خبرگزاری میزان (۱۳۹۵) *فرهنگی رادیو و تلویزیون*، مؤمنی شریف، ۱۶ مهر، ۱۹:۵۰، مراسم بزرگداشت افتخار حسین به مناسبت به پایان رسیده مأموریت وی در مؤسسه اکو، چهارشنبه ۱۴ مهرماه، کد خبر: ۲۲۹۷۳۷، گروه فرهنگی، <https://maizanonline.com/000xIR>
۱۰. رجا، محمد سرور (۱۳۸۱). *اردو ادب کی جستجو*، لاهور: انجمن ترقی اردو پاکستان.
۱۱. رضایی، منصوره؛ رضایی دیل، مصطفی (۱۳۹۷)، «ادبیات آیینی»، برگرفته از: Purelife: vol ۵, no ۱۵
۱۲. رمضانخانی، داود (۱۳۹۴). *تحلیل اشعار آیینی «سید حسن حسینی»*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، قزوین: دانشگاه بین‌المللی قزوین.
۱۳. درگاهی، حسین (۱۳۶۹). *شورش در خلق عالم*، تهران: نشر پازنگ، چاپ سوم.
۱۴. سلمانی، ناهید؛ حداد، حسین (۱۳۸۱). *درباره ادبیات و هنر دینی*، تهران: نشر پژوهشگاه ادب و هنر دینی.

۱۵. طیب، عبدالحسین (۱۳۷۰). *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: کتابفروشی اسلام.
۱۶. عارف، افتخار (۱۳۵۳). *مهر دونیم*، کراچی: مکتبه دانیال.
۱۷. عارف، افتخار (۱۳۶۳). *حرف باریاب*، کراچی: مکتبه دانیال.
۱۸. عارف، افتخار (۱۳۸۳). *جهان معلوم*، کراچی: مکتبه دانیال.
۱۹. عارف، افتخار (۱۳۸۳). *شهر علم کے دروازہ پر*، کراچی: مکتبه دانیال.
۲۰. عارف، افتخار (۱۳۹۰). *کتاب دل و دنیا*، کراچی: ذکی سنز پرنٹرز.
۲۱. عارف، افتخار (۱۴۰۰). *باغ گل سرخ*، کراچی: خوری نورانی، مقصود پریس.
۲۲. القرطبی النمر، عبدالله بن عبدالبر (۱۴۳۱ ق). *الاستعیاب فی معرفه الاصحاب*، قم: المکتبه العصریه.
۲۳. قیومی اصفهانی؛ جواد (۱۳۸۷). *صحیفه امام رضا*، قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
۲۴. مجلسی، محمدباقر (۱۳۴۵). *بحار الأنوار*، قم: دار احیا التراث العربی.
۲۵. مجید، شیما (۱۳۸۳). *جواز افتخار*، راولپنڈی، نواب سنز پبلی کیشنز.
۲۶. یزدان منش، وفا (۱۳۹۵). *نوسرایان اردو در ساء بیستم*، تهران: آینده دانش.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی